ЗЕМЛІ ДЗВОНЯТЬ

/

Біла літня ніч. Крізь каштани вона напоїла мої кімнати порваним тканням. Я ще чую, як сідають на сивий дах повні роси. А сам, обплетений зеленими пасмами, вбираю потоки білих туманів і тривожно чекаю ранку.

Тоді йдуть мені ці слова про мої землі, що п'яним болем кличуть до себе.

А я знаю: мука мені в тому, що ніколи не зіллюся з ними.

Я хочу прип'ясти дні до прикольня й не пустити далі. Я хочу знати тільки ранки весняні, що пахнуть червоним сонцем і молодою вербою; я хочу, щоб вони повисли над землею, як нерухомі зірки. І болить мені, що вони порізали небо дрібними скалками, тікаючи вдалечінь, і я не можу спинити їх. Запеклими губами п'ю холодні струмені й зостаюся чекати, заплющивши очі.

Пізніш, коли прокидаюсь,— у сірих присмерках ранку тане каміння міста.

З сусідніх лісів Волині й Полтавщини встають разом з туманами й пливуть до міста густі дзвони й наповнюють мене сонячним приском.

Тоді встаю і йду на вулицю. Пішоходами густі, рухливі, мов отари, валки мого люду. Босяка, з високими костурами вкриває він пораненими ногами пошкарубле каміння, а в руках у нього пучки сухих колосків, принесених до старого міста.

Очі тому людові втомлені, повні снаги й покори. Чого вони йдуть сюди? Кого тут шукають?

А мені у відповідь ніби хтось шепоче: це земля моя очуманіла, зірвалася з місця й пустилася гуляти висмаленими пустинями.

І сам не знаю, як зливаюсь з валкою і йду на степи, і щодалі — серце моє сичить мені, мов розпалена ватра, що горить десь далеко в тиху осінню ніч.

По дорозі нам, мов спілі кавуни,— розкидані в ріллях голі черепи. Чиїсь очі дивились крізь оці вищерблені глибини! Хтось тут міряв землю, змагаючись за неї! І невже це пройшло, мов грізний подих, і невже це тільки омана — і більше нічого?

Та мені у відповідь десь здалеку, з тихих тіней, лине пісня. Мов розбитий птах, вона йде над ріллями й лунко тане поблизу.

Я кажу собі: це мені все. І більш нічого не треба. І я нікому не продам свого серця, бо воно вп'ялося в ці ріллі!

Я знаю: вони летять у порох, у ніщо. І моє маленьке серце — тільки клаптик телеграфної стрічки, що на ній надряпано кілька знаків.

Яка б мені радість була, коли б не знав цього!

А тепер, стиснувшись, здавлю свій розум непокірний і буду казати: радість мені в загибелі, в моментах моєї неповторності; радість у смерті моїй разом з цими ріллями.

Тепер я знаю: ось чому так болісно смокче серце далека пісня.

Десь у глибині заходу стогнуть мої землі осінніми вечорами.

Але йду далі. Палиця моя грузне в землю, навкруги зеленіють тонкі руна житів, хмарами залатано небо.

Осінь. Тільки перший ступінь її. Тихо, зачаровано сідає лист додолу. На березі тривожно стогнуть граки. Захід озолотив дерева й густою смугою ліг попід лісом. Якийсь народ останній вимре на цій землі. Кому то лихо з того? Граки так само стогнатимуть в задумі осіннього неба.

Вже пізно ввечері ми всі розташовуємось спочити коло лісу. Гуртом зносимо сухого гілля, розкладаємо ватру. Хтось накопав картоплі й поклав коло вогнища. Дражливо б'ється полум'я. За червоними колами пухким оксамитом повніють дуби.

Я поволі одходжу в закуток лісу, сідаю на пеньок, здавлюю голову й дивлюся в темний простір. Ватра віддаля стає привабливою, і гурт моїх подорожніх, як найщасливіший серед людей. З гілля мені щоразу бризкає великими краплинами, пахне свіжим листом — в мереживі лісу горить спокійно обрій.

Ще далі, з ярів устають смуги тихих вогнів хуторянських, мов забуті в темряві лампади. Один із них ніби дражнить — на хвилину заморгає,— тоді довго стоїть нерухомо, як зажурена зірка.

Смокчу ці вогні, напоєні теплом осель,— з жагою, бо сам я холодний мандрівник.

Хтось обірвав мої роки. Вони тут зійшли, мов полохливі вогні. Це тому, що моя дорога була — в обрій, де мріяли в степу стрункі постави яворів. А тепер від цих земель одрізують століття.

Ними я йшов у травні з молодою матір'ю. Тоді білі хати визирали з рясного листу. Луки дзвонили весняним співом. Тоді моя мати була в шовковій хустці, молода, стрункa,— і серце щеміло від сонячного переповнення. А ввечері на землю сходили тихі зорі й рясні вогні ярів,

мов свічки на чиємусь пишному весіллі. Тисну лице долонями й болісно запитую:

— Хто то спустився сюди з далекого сузір'я й розмалював мою землю незнаними фарбами? Хто прикрасив її лісами, затишними хуторами, тихими вечоровими зорями?

— Хто породив тонкий, ледве чутний поклик на заході, як дерева в пишних киреях — а небо горить червоним поясом!..

— Чи то ж я знав, що дні мої одійдуть на цій землі, як непомітний подих з темного обрію?

І ще раз кажу собі:

— Хтось поклав мені, як великий тягар, чутливу душу, що вбирається корінням у земні болі...

І не знаю, що мені ще приходило. Та швидко падаю, впиваюсь губами в холодний осінній лист і п'ю його вогкість. І кажу собі:

— Я більше не хочу бути людиною.

Я — тільки клітина всього й ніщо...

Хто ж мені посіяв тугу про далекі світи? Хто мені сказав, що все помре?

Я тільки знаю, що земля моя стоїть нерухомо, а навколо неї кружляє сонце, як мільйон років тому.

Над ранок ватра стихла. Поволі розповзлися хмари. З різким свистом пролетіли щури, десь заґерґотіли гуси. З хуторів погнали на пастовень

худобу. Почали голосно перегукуватись собаки, а ще пізніш — густий дим повився понад гаями. Вирушаємо далі в дорогу.

Ш

Із кущів визирає похила хата. Один ріг її розсунувся й осів на калиновий кущ.

Я напружено зазираю в вікна, але нічого не помічаю. Тільки раз блиснув вогник у хатині — та зразу й згас. Трохи далі на леваді я помічаю — хтось шамотить поблизу. Не вагаючись, я йду на нього.

Шум голоснішає: з кущів вилазить темна обірвана постать.

Я придивляюсь уважніш.

— Мамо!.. Що це ви тут? Мама полохливо прокашлялась:

— Що роблю, питаєш? Еге ж! Калину ламаю.

— Оце так багато її?

— Цього року вродило її — і-і, яку силу! Наче щастя яке! Мати зніяковіло поглянула на калину, погладила її рукою.

— Вона як кров горить,— кажу я.

— Як кров,— не вслухаючись, відповідає мама.— Крові тут багато розлилось. Вона ось тут, у землю... Тепер виходить, ніби треба збирати!.. Еге ж!..

Вона помовчала, про щось ніби думаючи. Тоді раптом схаменулась і до мене:

— Як це ти до нас, сину?

— Та так, у гості.

— У гості, кажеш? Де ж тебе приймати? Я придивляюсь до неї й тихо кажу:

— Як ви, мамо, звелися: постаріли, змарніли!..

— Змарніла... Так воно, сину, немов дощі тебе осінні... В землю вже дивлюся! Очі мені тягне вниз! Годі...

Я бачу: спідниця на ній вся обсмикана, обірвана. Вона ніби помічає це й сама пояснює:

— І коліна, сину, голі. На старість світить доводиться коліньми. Нічим залатати!.. Та й нащо воно?

Я непомітно перебиваю її:

— Ну що, мамо, може, в хату підемо? Вона раптом нахилилась до мене й пошепки:

— В хату, кажеш? Туди не можна?

— Як не можна?

— Цить! Він, мабуть, дома! Ту ніч усю бігав лютий, хотів зарубати!.. Не піду, синку!

— Мамо, що ви?

— Не піду! їй-богу, не піду! Я вже тут звикла, як собака. Стерегтиму, доки й помру! Нічого не дам йому.

— А він хіба що?

— Що він! Розтягати, попродати все з молотка. Не буде цього. Тутеньки своїми руками наживала, а він в одну мить тобі: фі-іть — та й нема. Як то можна?

— А навіщо воно вам, мамо, на старості?

— Ні, так не буде. Я бачу — й ти не туди тягнеш, сину. Та нехай мені за хату ця левада буде, хай я між чужі люди піду, а на його не вийде.

— То що ж нам оце, й ночувати тут?

— А що ж, я вже не одну ніченьку тут ночувала!

— Ну, та ходімо вже, мамо! Якось воно владнається! Мати злякано озирнулась. Притиснула калину до грудей

і пішла слідом за мною.

IV

В хаті було моторошно й тихо. Тхнуло вогкістю, не житлом. Десь на покуті вкрилося порохом кілька забутих образів.

Лиш сестра привітно зустріла. Вона дзвінко й щиро засміялась.

— О, це вже й ти до нас! Отепер почнеться гармидер! То тільки два було, то воювали за худобу, а це вже й ти.

— Мені не треба худоби...

— Не треба, кажеш? А як же ти будеш?

— Житиму без неї.

— І я так, братіку!

Попід хатою почулися чиїсь кроки.

— Он, чуєш, вже ходить,— пошепки сказала мати.— Це він ще не знає... А то буде...

Менший брат лежав на полу. Охопив голову рукою, розтяг-ся й солодко хропів.

Повечерявши, сестра ладнала постіль і весело гомоніла:

— Я не знаю, чого вони гризуться. А мені, так плюнуть на ці злидні...

Мати. Ну, і щоб ти робила, дурна?

Сестра. Як подивлюся: така земля широка. Хіба мало місця на ній? Іди собі куди хочеш. Чого за неї воювати?

Мати. Чи бач, вона що! Я про неї отак клопочусь, а їй байдуже.

У сінях хтось голосно грюкнув дверима.

— Мовчи, мовчи! Чуєш, він сюди йде,— злякано сказала мати.

Сестра дзвінко засміялась.

— Та чого ж би він увійшов? Що йому тут?

Ми з матір'ю поволі мостились спати. Сестра ще довго шамотіла в темряві, пораючись із посудом.

А в вікна ясно зазирали зелені в світлі місяця прогалини левад.

Углиб уставали тумани, обволікали кущі шелюгу й дими-лись на місяці.

Пізніш з яру почувся довгий голосний поклик, залунали густі голоси.

Тоді сестра схаменулась, застукала неспокійно посудом.

— Куди ти? — поспитала мати.

— Еге ж!

— Знову на гульню?

— Я швидко прийду.

— Авжеж! Знаю, як уже швидко!

— їй-богу, швидко!

Мати щось промурмотіла. Сестра похапцем грюкнула дверми.

А за кілька хвилин почулася дружна соковита пісня. Хтось виводив тонкі мережива, плутав їх у місячнім промінні й котив далі й далі за білі тумани.

Тоді мати встала, схилилась над вікном і цілу ніч стояла заніміла.

Я теж не спав і слухав, як падали на землю тихі калинові роси.

У вікно було видно: по підгір'ю простяглися в небо старі дуби, а тіні від них лягли важкими смугами на сиві землі.

Звідкись прилетів птах, зачепився за гілку дерева, а за хвилину чітко прошумів, впурнувши в глибінь туманів.

Не знаю чому, моє серце сповнилось тривоги.

— Лександри ще нема? — поспитала мати, мов уві сні.

— Вона швидко прийде,— глухо відповів я.

— Горить вона. Боюся, синку!

Удосвіта небо розірвалось на довге пожмакане шмаття й посіріло. Стомлений місяць сідав на долину. Незабаром коло хати почувся густий гомін. Хтось неспокійно питав:

— Коли ж ти підеш?

— А коли захочу. Мало тобі цього? — сердито обзивалась сестра.

— Батько казали: як не до Покрови,— шукай іншої. Та й так подумати: доки я ждатиму?

— А чого тобі так кортить женитися, що так поспішаєш?

— Як — воно ж не терпиться! Бачиш як...

— А чи ти ж зібрався вже на хазяйство? Що в тебе є?

— Чого ж тобі треба? Наділ є: хазяйство, хоч яке воно там...

— Латані штани маєш. 1-і, бодай тебе, Прокопе, а мерщій женитися!

— Вередуєш усе!

— А чому ж мені не вередувати? Я ще хочу жити. Сестра повернулася гнучким станом, обплела руками голову і так, звившись угору, на хвилину застигла.

— Чи то ж я не знаю, яке мені життя буде? Хоч тепер візьму своє!

— Гляди, щоб не проґавила!

— Що мені! Хочеться, братіку, ще жити. І почути, як місяць горить уночі. Ось вип'ю до денця — тоді піду!

Вона говорила тихо й щиро, встромившись широкими зляканими очима в глибінь ранішніх туманів. За хвилину вона ніби схаменулась, втомно простягла руки, якийсь час постояла в задумі. Тоді кивнула головою й побігла до хати. Ніч швидко танула.

V

У суботу надвечір десь пробелемкав піп. Я попрямував був Д.О церкви, але пізніш звернув убік, сів під оградою й став дивитись на село.

Воно розляглось перед очима над трьома ярами, а далі йшли левади та лани. Над ними ліг порохнявий захід. В сонці вирізьбились кам'яні постаті вівчарів, густі рухливі плями овець. Десь хвилясто лягали кучеряві руна житів.

Із долини йшли лункі звуки обірваних голосів. Орачі вертали з поля, хтось кликав неслухняну свиню.

Хвилинами наставала велика тиша — червоніли ріллі, заніміли гаї й дерева.

У вечірнім поросі чую думку, що йде над селом, над цими землями: тисячоліття пройдуть над цими ярами! Помахом крила хтось навіяв спокій на ці землі — і вони понесуть його в далечінь віків.

На ставу заґерґотіли гуси, прилетівши з поля. З далеких ярів втомно вертає додому худоба.

Хай благословенні будуть тиша й спокій!

Тоді тихо вертаю додому.

VI

Ця історія сталась, мабуть, несподівано. Я не знаю, як почалась вона, тільки чув шамотіння на хаті. В ту саме пору маленька братова лялька голосно плакала в хатині. Але до неї ніхто не обзивавсь.

Я був пройнятий якоюсь думкою й непомітно для себе вийшов на леваду.

Та коли повертався звідти, з сіней чутно було страшенний крик.

— Нащо ти ватянку рвала, паскудо? — До когось присікувався менший брат, Павло.

— Та вона ж стара,— обзивалась невістка.

— Яке тобі діло?

— Чим же мені дитину зодягати, а хоч прикутати?

— То ти лізла красти?

— Я не крала. Я тільки з краю обірвала. В їх суперечку встряла мама:

— А лихо, лихо! Та чом же ти не попрохала?

— Уб'ю собаку, щоб і не воняла тут! — кричав брат. Я прислухався, вагаючись, куди мені йти.

В цю саме хвилю з луки поза хатою, захекавшись, біг старший брат Харитон. Швидко перескочив тин, влетів у сіни.

— А, собаче коліно, доки ви мучитимете?! Доки ви різатимете? !

Голос матері. Та цить, навіжений! Харитон. Мовчи, сучко стара, а то так і вмиєшся юшкою!

Павло. А ти не дуже! Чуєш? Геть відціль! Ти чого тут сидиш?

І Мати. Та вже ж осівся, коверзує собі! Коли вже зди-Шаємось!

і Харитон. Я ніколи відціль не вийду. Брешеш, падлюко, |аівидше подохнете всі!

Щ Мати. А бодай ти головою наложився!

І Харитон. Мовчи, сучко!

і Мати заголосила. Хтось важко тупотів.

І Біжу до сіней. Мати, схилившись, охопила голову руками

їй стогне. Брати, зціпившись, водяться по сінях.

Я не знаю, звідки мені приходить такий грізний голос, але ,я щосили кричу:

— Годі! Ви!

Вони обидва раптом опустили руки. Павло якось знизився, застогнав і вибіг із сіней. Харитон підняв подряпане, закривавлене обличчя й дивився люто на мене.

— Звірі ви, а не люди! Мало очей не видряпали один одному.

Харитон. Не дуже злякались.

Я. Ах, ти! Та коли ви, як звірі, тут, як я можу мовчати! Харитон. А ти що тут за суддя такий? Я (кричу). Мовчи ти мені! Чуєш?

Харитон. Багато таких найдеться! Поприїздить усяка приблуда й собі носа суне. Я. Мовчи мені!

Я замахуюсь палицею й біжу за братом, а він тікає в хатину.

— Та коли так, геть мені цю хвилю — йди куди хочеш. Щоб завтра й духу твого не було,— кричу я в хатині.

— Куди ж мені? Під тином погибати?

— Хоч і в болоті — мені байдуже! Годі вже! Чуєш?

— Ні, я звідси нікуди не піду,— тихо, але твердо відповідає брат.— Мені тут на цій землі сидіти.

— Так я вишвирну з кодлом твоїм.

— Брешеш!

В цю саме хвилю маленька лялька, розчервоніла, притиснулась до невістки, сховала рученята й, зляканими очима встромившись у мене, у дикий крик закричала:

— Мамо! Мамо!

Це був сливе нелюдський крик. Я поглянув ув очі ляльчині: вони поширились і божевільно дивились на мене.

— Мамо, мамо! Заховай мене, заховай! Ми раптом замовкли.

— Вона хвора! Вже третій день у неї жар,— винуватим голосом виправдувався брат.

— Чом же ти нічого не сказав? — докірливо зауважую.

— Хіба ж до того? Йому своє, а мені й без того сила клопоту.

— Я зовсім не хочу, щоб ти з хатини виходив,— тихо говорю, а сам виходжу геть.

Я ще довго ходжу по леваді; та голос ляль чин бренить мені погрозливим докором. Я стомлено думаю:

"Хто цьому маленькому отруїв життя? Хто йому зарані проклав не той шлях, що його ловлять маленькі рученята?"

У хатині в цю пору стиха блимав вогник, чиясь тінь перескакувала важкими зломами.

VII

Другого дня, в неділю, після одправи в церкві, приїхала сестра з своєю родиною.

Вона була так само струнка й уродлива, як і мати, та на обличчі їй лягли вже застарілі зморшки.

— Злидні справляємо, братіку,— сказала вона.— На роду нам написано — злидні справляти. Родимося з ними, помираємо в них. Я таки думаю: хто воно нам поклав таку кару? І перо йому не здригнулось, як він записував нашу долю.

— А ти б йому самогону зварила,— сказав Павло.— Тоді б він по-п'яному, може, й тобі непманську долю ставив. Я це одного бачив у місті! Так у нього, брат, шия, як оцей сволок. Якби ще одного — добрих волів мала б! їй-богу!

Сестра засміялась, та швидко й замовкла. Лише смутно в задумі кудись дивилась.

— А ти, братіку, як живеш? — заговорила до мене. Я. Так! Не знаю, що й сказати. Швидше — погано. Сестра. Постарів уже дуже, лисий став, зубів немає. Павло. То йому там за науку повибивали. Сестра. А я то думала. Хто найщасливіший у нашім

роді, як не ти. Боже! Колись ізнявся й полинув, як орел, шукати кращої долі. Та подивлюся було на карточку твою — такий ти ловкий та чистий! Та защемить тоді серце — і сама знялася б та полинула! А тепер воно виходить, нікому не судилося краще жити. Я тихо кажу їй:

— Це тому, сестро, що вп'ялися в землю. Як берестина по підгір'ю. Та як нас не сіпає, а ми цупко тримаємось.

— Бо земля нас годує, бо земля нас чарує.

До нас знову встряв Павло:

— А коли б вирватись од неї. Коли б злетіти й плюнути та сказати: ти думаєш, що щастиш нам, що нами керуєш? А ось ми тобі свої закони пропишемо! Що б тобі сталося?

— Цього ніколи в світі не буде, братіку! Бо вона тебе як павутинням обплутала й пестить. Ось я йду вчора лісом, а дубове листя під ногами шелестить, жолудь виблискує, пахне тобі ловко. Так мені, братіку, молодо стало. Ніколи ми не старіємо, думаю собі. А що тоді треба? Га?

— Може, й твоя правда! Якби заховатись, щоб ніхто не чіпав,— кажу я.

— Треба в роді кріпко жити! Рід — це все. З родом ніколи не загинеш! Рід, братіку,— це сама земля. Вона його благословила, і гріх його ламати. Отож і в пісні співається: "Ой вирву ж я з рожі квітку, та й пущу на воду; пливи, пливи, з рожі квітко, аж до мого роду".

— Може, й так,— тихо погоджуюсь.

— Я це така рада, що ми знову вкупці. За кілька років знову зійшлися. Та любо мені зараз, та тепло, що й сказати тобі не вмію. Спасибі, що ти до нас оце забився! Посидимо, погомонимо. Душа тоді розтане — розіллється теплим таким соком.

Після обіду сестра про щось шепотіла з матір'ю. Я чув голоси їхні.

Сестра питала:

— А чи не найдеться у вас, мамо, трохи полотна?

— А що тобі так треба, доню?

— Та на дітей ніяк не нашиюсь.

— А хіба взимку не наткала?

— Е, яке в мене ткання! Як сім'я велика, на всіх треба вправитись! Де вже там ткання?

— Нема й в мене, доню. А що є, то хіба собі трохи!..

— Ви все Лександрі та Лександрі!

— І, доню, кому казати! Адже ти взяла й корову, й телицю, Ще й кобилу дали! А що тій я дам, голубко!

Сестра лише важко зітхнула. Більш нічого вони, здається, не говорили до вечора.

Увечері зі сходу заволокло хмарами. Піднявся рвучкий вітер. Щодалі він зростав, і вже в темряві голосно шуміли верби.

Попід хатою хтось глухо затупав та швидко й стих.

Коли я вийшов на подвір'я, якась тінь довга й чудно зігнута Поп'ялась у світлі з вікна на шпиль і десь зникла між Деревами.

Я попрямував за нею. Вітер плутав мені чуба, м'яко й затишно шелестіла отава на луці.

Я пройшов кілька кроків і раптом став. В осичині на старому пеньку хтось сидів. Коливаючись, він щось приговорював:

— Ти нічого, нічого... Тут свіжий вітрець. Тобі легше буде.

— Що ти робиш, брате? — поспитав я.

— А, це ти? Хлопчикові погано,— глухо відповів Харитон.

— Що з ним сталось?

— Що з ним сталось? — байдуже повторив він.— Гарячка велика. Ось уже который день. А це непритомний став був...

— То це ти на вітер? Іди швидше до хати.

— Там нічим дихати йому.

— Та тут же ти простудиш навіки.

Брат не слухав мене. Вітер голубив густі отави й білого чубчика хлопчикові. Розчервоніле обличчя важко сопіло. Брат, зігнувшись, тихо шепотів:

— Нічого, нічого. Ти ще видужаєш. Ми ще з тобою будемо нову хату будувати, правда?

Маленьке на хвилю розплющило очиці, з полегкістю зітхнуло й тоді знову почало хрипіти.

Брат помовчав, подивився навкруги розпачливими очима.

Та швидко за тим, притиснувши ляльку близько до грудей, тихо їй говорив:

— Ну-бо, диши! Так легше на груди буде. Тоді ти видужаєш. Ось побачиш, синку! Я тобі ковалів таких зроблю: червоних, зелених. І стукатимуть вони! Ти ось тільки видужай. Як ти думаєш — видужає він? — звернувся брат до мене.— Мені більш нічого й не треба: ні худоби, ні грунту, анічого. Ось побачиш. Адже ж він видужає, братіку?

— Іди швидше до хати,— кажу я.

— Я зараз піду. Ось зараз... зараз...

В цю саму хвилю підійшла до нас мама. Вона швидко наблизилась до Харитона й рішуче сказала:

— Ось неси його до хати.

— А тобі що тут треба?

— Мені, сину, болить. Болить мені, що ти так заплутався.

— Та яке тобі діло? Я можу його зараз покинути, втопити. Що тобі з того? Йди собі геть!

Харитон поволі одвернувся, ще ближче притиснув дитину й, хитаючись, пішов до хати, щось шепочучи над дитиною. Ми мовчки пішли слідом за ним.

В яру шуміли верби густим, затишно-рівним співом, і бадьоро гомоніли на горі дуби.

І А в хату з розірваних хмар визирнув місяць — тоді в світлі %ото встало погрозливо-величне море лісу. І Сестри ще не спали. Повкривавшись ряднами, вони стиха Ігомоніли. — Слухай, Лександро, що ти собі думаєш? Куди ти йдеш, чого так крутиш? — А що тобі? І — Та чи то ж мені байдуже? Чую ж таки. — Нічого ти не знаєш.

— Так бачать усі, говорять!

Олександра по всьому почала плакати, але пізніш притиснулась і нестримним потоком зашепотіла:

— Чого я мечу ся, чого я шукаю? Хіба те можна знати? Горить мені мука всередині. А я хочу радістю залити її.

Вона трохи помовчала.

— Оце б упитись хмелем, м'ятою-рутою, чорнобривцями!

— Яка ти чудна, сестро!

— Ось послухай сюди! Я б оце розправилась, та й пішла боса й гола, та слухала б, як вітер спину чеше.

— То тобі кров говорить, сестро; то молодість твоя.

— А тобі так було?

— Моє вже втихло. А мені тепер про інше. Я тільки, як гляну на хутори наші... Увечері вони з вогниками, і горять ті вогні в гаях, як теплі свічки. А я думаю собі: там горить моє дівоцтво, мої молодощі, сестро!

Вони вже пізно поснули, а на світанку сестра з смутною задумою в очах знехотя пішла до себе на хутір.

Вона зійшла на гору. Сірів уже ранок, сестра гостро повернула вбік, заховалася в гущавині, зоставивши за собою якусь хвилю смутку.

VIII

І ще один день непомітно вплівся в моє життя. Сьогодні якийсь незнаний біль зворушив усю глибінь мого духу.

Я думав — чого розгубилось, вітром розвіялось, як клаптики розірваного паперу, моє життя?

Та тепер я блукаю, шукаючи тих клаптів, але хто поверне ті дні, коли шуміли вітри та рвали мою молодість, що змагалась, як лопотливі стрічки.

Мама ніби відчула, що мені болить.

— Кинули тебе, сину,— пішли геть собі!

— Вони не захотіли, мамо, сидіти на землі. Що ж я міг зробити ?

— А чи й досі вони не обзиваються?

— Не знаю, мамо, не знаю, де вони. Здається, вона грає десь у театрі.

— У тіятри пішла! Вона вся нестеменно городська людина. Що їй тут було робити?

— А мені ось у землю, в землю... Тягне, як трясовина.

— Пішла на розкоші, на легке життя, мабуть! Не схотіла важкої праці тут...

— Не знаю, мамо. Може, й не так. Вона просто рвалась на вогонь. А в дитини, пригадуєте, мамо, сині очі,— в них якась радість горіла. Що з нею тепер?

— 1-і, сину! Згадуй не згадуй, а вже цього ніколи не загоїш!

Я одходжу, лягаю на піл, сплющую голову руками й зостаюся так непорушно. А мене вабить взяти соломинку й пити біль мій без кінця, довго.

Я пригадую: того дня, як вони одійшли, я біг степом і кликав їх назад:

— Любі мої, поверніться додому!

Та вітер рвав мої слова, стьобав ними об сухі обніжки і тоді гнав на голі ліси.

А жовтий лист летів за темними постатями. Вони йшли обидві похилі, обидві з важким зором у землю. А назустріч їм горів захід тривожними огнями, напивались густою кров'ю хмари й довгими списами хмурились ліси.

— Любі мої, вертайте додому! — востаннє з надірваною розпукою крикнув я. І мої слова одлетіли й швидко впали між сухими стернями.

Чому мені сьогодні знову так тривожно, не знаю, тільки сам не свій іду на леваду.

Вітер мені стьобає чуба, біль мій зливається з шумом гілля — й непомітно тане. Падаю на шелестливі отави, вогка прохолода пестить мені розпалене обличчя.

І я думаю: як можна здавити, притоптати сум мій, коли він проходить десь у щілинку, у глибінь давніх шарів,— як по рвати його й висушити?

Та мені встають великі й страшні кучугури, що з грізною й темною тривогою розгортають сторінку за сторінкою, а я не знаю, про що то говориться там.

Кудись із-під ніг пішли шляхи самі собою, а я зостався, як викинутий на далекий острів.

Нема мені мети на цій землі...

Вечір лягає червоною рікою на землю. З далекого закутка лісу перелетіла галич, покричала й десь у глибінь знову сіла.

Коли б мені до останку розтоптали моє серце! Тоді б я поніс його на вогонь, а сам у подувах вітру заплющив би очі й заснув!

Так іде час мій — і я не знаю, як його міряти.

Згодом увечері поблизу почулася хода, задзвеніли остроги, в прогалину майнуло синє галіфе...

А ще пізніш на галяві, крізь просвіти дерев, заяскравилася ватра, загоготіло полум'я, гомоніли радісно голоси. Молодь зібралась осінні вечорниці справляти.

Швидко за тим виросла пісня й разом з димом пішла на ліси. Я встаю і йду до ватри, але, щоб не тривожити гурту, тихо сідаю в гущавині дерев і слідкую.

Пісні стихли, і молодь стала грати якісь грища. Навколо ватри гостріш виступали тіні, жовті одсвіти скакали на молоді, а вона була рухлива, як полум'я.

— Лови, лови, ой! — хтось голосно кричав.

Тоді за постатями тікали ще довші тіні, а коло лісу танули постаті й тіні.

— Держи їх, держи! — в азарті викрикувало синє галіфе і дзвонило острогами.

— А ти що, злодія ловиш, що так кричиш на мене? — обізвалась Лександра.

Вона справді розпалилась і тепер завзято бігала від одного гурту до другого.

— Дівчатка, дівчатка! Нумо знову грати! Сьогодні наш вечір. Бігаймо, бігаймо! Щоб серце щеміло!

Хтось хіхікав і ставав жваво до гурту.

— А ти, начхавміліції, ставай до нас, не панись! Тепер ми всі пролетарі. Лови-и!

За кілька разів начміліції впіймав сестру. Він щось стиха шепотів їй. Сестра стримано сміялась. Вони йшли обоє втомною, п'яною ходою. Та коли наблизились до гурту, сестра голосно поспитала намчіліції:

— Слухай, начхавміліції! Чого в тебе такий синій ніс? Він Ще кріпко держиться? Кажуть, у вашого брата часто носи одпадають. Чим ти приклеюватимеш?

Начміліції насупився, але стримано відповів:

— Слиш, Сашка, не дурі!

Сестра, взявшись у боки й коливаючись, поспитала:

— Невже? А що ти мені зробиш?

— Плохо будет! Єй-богу, плохо!

— Ой, як страшно! А чим ти прищі свої вигоїш? Красунчику мій!

— Сашка, будет плохо, говорю тебе!

— А ти що — в комунію записався, що мене лякаєш? Начміліції махнув рукою, надійшов до вогню і почав спроквола запалювати з головешки цигарку.

— Дрянь девчонка! — тихо процідив.

Сестра тим часом кружляла, щось стиха співаючи, підійшла до гурту й раптом, ніби десь їй вирвалось, із болісним смутком сказала:

— Ах, братці мої, сестри! Щоб його ще нам зробити? Якби оце взяти все оце: оці ліси і левади — і крутити їх навколо себе, щоб горіли! Знаєте, як піп кадилом, коли сердитий.

Вона помовчала.

— А ти, Прокопе! Чого кирпу повісив? Ще до Покрови далеко, мо', й по-твоєму буде. Чуєш? А сьогодні... Сьогодні, братіку, я п'яна. І земля п'яна хмелем осіннім. Чуєш, на цілу ніч задзвонила.

Тоді швидко повернулась, кольнула гостро очима в гурт:

— Ой, сестри, сестри! Ходімо в ліс зілля рвати. Кілька дівчат швидко схопилися, і всі гуртом подалися до

лісу.

За який час вони шумливо зашамотіли кущами й вийшли обвиті, обплетені китицями хмелю.

Сестра раптом стала, кудись довго й заніміло впірнула очима. Тоді вся млосно простяглася, заломила руки й так затихла, мов розіп'ята в місячнім промінні. І потому, як зі сну, струснула головою й підійшла до гурту.

— Ось і ми! — тихо сказала вона.— Тепер ми як лісові русалки! Нумо в танці, дівчата! Хто з вас грає?

Начміліції прислужливо вийняв гребінця, послинив папір й почав награвати.

Дівчата, взявшись тісним колом, пішли в танок.

Огонь горів, як і раніш, яскраво, і рясні одсвіти від нього переплітались із тінями дівчат, а в ритм танцям розпускалася пісня.

Щодалі втухала ватра, сумнішала пісня, й рухи були м'які й покволі.

Але сестра кричала:

— Чуєш? Начхавміліції! Чого твій гребінець хрипить? Я ще хочу танцювати. Ось роздягнусь й піду гола на місяць, на роси. Обплетуся хмелем і буду ярами танцювати. Лови мене, начхавміліції!

— Ти хочеш, Сашка, щоб я пожарну команду викликав? Ми живо втихомиримо.

В гурті дружно зареготали. Сестра чомусь зніяковіла й стихла. Вона дійшла до гурту, сіла між дівчат і сумно цідила:

— Ой на горі огонь горить, під горою козак лежить... її підхопили інші дівчата, й пісня тихо пішла вдалечінь. Хтось заголосив пугачем, йому десь обізвався вдалечині

поклик. Трохи згодом помалу стали розходитись. Начміліції говорив:

— А все-таки, граждане, як не крутіться, а новий лад іде, лапою вас прибирає. Крутись, братіку, не крутись, а мусиш прийняти.

— А скільки тобі платять за ці слова? — поспитала сестра.

— Нічого! Як і тобі живіт підбере, заспіваєш і ти! А то ще жиру старого багато зосталось.

— Слухай, начхавміліції! Ти посилаєш мене до жінвідділу?

— А що ж тобі так сидіти?

— А я завтра піду до церкви. Понесу осінніх квіток на престол. Га? Що ти скажеш?

Начміліції мовчав. Щодалі постаті їх зникали в тумані. Було чути, як падали роси й тихо сідав лист. На ранок сіріло небо...

IX

Щодалі дівочою скорботою розгортається схід. Ростуть і червоніють крила бузового птаха, що обняв півобрію.

Вимитою синявою вкривається ліс, а на прогалинах радіє пурпурово-світлий клен. Пахне свіжим листом. Спозарання на гіллях дуба пробігла білочка, здивовано зиркнула на мене й утекла кудись у глибінь лісову.

Ранок. Хтось розгортає барвисту кирею, червоного пояса розправляє.

Я не йду додому. В мої груди входить січна, зміцніла радість, напоєна свіжим духом лісу, міцним пахтінням, шелестом листу.

Перший день моєї радості, коли дух мій зростає. Я йду лісом. Волосся мені вмивають роси, під ногами буйно шелестить листя.

На білім кленовім тлі червоніє барбарис. А від нього, як од світами, легким пурпуром повились стьожки вгору.

Радість, радість молодості й буйності п'янить! Тішу себе: тисячоліття пройдуть. В тисячоліттях молодітиме земля!

Не знаю чому — нестямно п'яний падаю на землю й цілую її, всмоктуючи з подихом холодний сік. Далі вриваюсь у лист, заплющую очі й так лежу без кінця довго.

Кажу собі: "Я твій син. Вінчай мене на сьогодні, бо сьогодні я зрікаюся себе. Мої руки й ноги хай вростають корінням тобі, моя голова хай зійде чорнявою квіткою в тінях дуба, моє серце хай вливається в жили тобі!"

Коли сонце сходить, я заплющую очі й німію... Вже пізніш я підводжусь і йду далі.

Мої кроки напружені й міцні; дорогою я набираю усіх кольорів лісових.

Тепер іду далі волохатий, лісовий, обвитий листом дубовим та кленовим.

Згодом надибую стежку й простую нею, доки вона сходить ДО яру.

Там, переді мною, широкі луки, на них синіє річка. А по підгір'ю хутори зоріють білими полотнами крізь облізле гілля.

Моя думка повніє, горить вогнем і рветься в простір.

— Уівуа Впагаії, Уівуа ВЬагаіі,— тихо шепочу.— Дорогий учителю й друже! Сьогодні перший день моєї радості. Дух мій зростає. Тисячу разів шепочу слова твоєї землі, що врізалась мені тепер у серце:

"Настане день, коли людина з ніжним серцем, цілком визволившись від зброї, покаже світові, що тільки лагідні наслідують землю".

Сьогодні я, освячений святом землі, йду назустріч тобі: хай тисячу разів благословиться твоє ясне чоло!

З глибокого яру тим часом злетів орел, зашумів крилами й пустився вдалечінь. Згодом почувся глибокий зойк: хтось затріпотів крилами, захропів і востаннє застогнав немовлятком. Але це маленька обірвана телеграфна стрічка. Хто про те згадає? Ліс стояв у. ясно-прозорім небі німий, зачарований...

X

Сходячи вже вниз, я зустрів сестру. Вона вся зашарілась від утоми. На голові вінок із дикого винограду важким лататтям падає на лице. В руках кошик із опеньками.

— Ти, сестро, як німфа лісова! — кажу до неї.

— Ніколи, ти кажеш? Ніколи, братіку! Ніколи жити! Сьогодні ще так, а завтра вже пізно буде...

— Я кажу, ти — як німфа лісова! Русалка така...

— А, ти он що. А я не розібрала.— Вона засміялась.— Куди йдеш?

— Додому.

— Ходім до Павла на пасіку. Ти ще й разу не був? Я радо пристаю на це.

Пасіка Павлова стояла в кінці левади, куди я ще справді й разу не заглядав.

Брат сидів під катрагою й щось стругав. Зразу навіть не запримітив нас, а коли ми підійшли, він підвів голову і засоромлено усміхався.

— Що ти стружиш?

— Так, чепуху! Хочу сопілку калинову зробити. Тільки не виходить ніяк: голосників не вгадаю. Прямо дивно. Як воно старі люди удало їх робили?

— Ти, мабуть, і жив би тут! — сказала сестра.

— А?

Павло звернувся до мене:

— Я більше не хочу встрявати в господарство. Воно тане щодня. Харитон розтягає, а я не хочу боронити. Мати чомусь цупко держаться, вони за нього дбали. А мені нема охоти. Рід розпадається, брате, ми розлазимось. Нащо тоді й земля?

— Що ж ти думаєш робити?

— Я не знаю.

Він у м'якій задумі вдивлявся кудись поверх лісу.

— Буду жити на пасіці, мабуть.

— Що ж тобі з того?

— Що мені з того? Все мені тут. Пасіка — це тобі лад, порядок, згода. Хто її видумав, не знаю. Тільки хтось розумний та добрий. Та й мед — це так тобі сказати, вроді от... Коли душа болить — він як золото горить. Тоді ясніє душа.

Я мимоволі засміявся. Але брат поглянув на мене підозріло й одійшов далі. Він сів під березою й почав пробувати сопілку.

З неї виходили якісь хрипкі голоси. Але швидко виросла й пішла якась нова мелодія — тужлива, як ранкова зоря, що вмивається золотом, та зразу ж і розтанула хрипкими голосами.

Сестра мимоволі прижмурилась і скривилась.

— Як мені болить, коли він отак грає! Тоді я згадую якісь Дитячі сни, а спіймати їх не вмію. Тоді мені хочеться кудись утекти, куди — не знаю

як і далеко. А болить і за нього; як він тільки спіймає щось, а голосники обриваються.

Брат стиха обізвався:

— Да, у старих людей які голосні були сопілки. Хто його знає, як воно так виходило. А ми й поганої не вміємо зробити.

XI

Прокидаюся вранці й чую: хтось у хаті тихо сокорить — бубонить, безтурботно й нудно. Я ніяк не пригадаю, де й коли чув цю розмову, а мені здається, що оця надтріснута мова йшла здавна-давна й ніколи не втихала.

На стільці в хаті сидить чорненький маленький дядько з круглою лисиною на голові — мов тонзура в католицьких попів. Очі в нього почервонілі й плохі.

Мама про щось розпитує:

— Ну, так-таки бачили чудо?

— Чуда, здається, тьотю, нікоторого не було.

— А як же то вода побігла?

— Вода, тьотю, побігла через отверстіє действітельних земляних сил, а чуда нікоторого. Можна сказати, земля сплющується й видавлює з себе воду, всьо равно как сироватку.

— То що ж, думаєш, і чуда вже не буває?

— Нікоторого чуда нєт, тьотю!

— І Бога, по-твоєму, нема?

— І Бога нема, тьотю!

— Так-таки й нема?

— Нема! Потому, як розібраться, так нєгдє йому й бути. Бо сказано: Бог на небі; а небо все одно, как воздух. Задумає, примером, Бог сісти — й прорветься. Потому, нєгдє вдержатися йому.

Мама уважно й докірливо поглянула на нього:

— Ото тобі, чоловіче, й Бог не помагає. Крутишся ти, крутишся цілий вік, а толку з того не видно, а коли б таки попрохав Бога...

— Що мнє Бог? Чи я слихав його коли, чи бачив? Чи він борошна дав коли мені, чи дітей нагодував? Бог, як він і є, то не всім однаковий.

— Ото тобі, сину, й штани такі. Бач, латка на латці.

— Що ж, латка тепер, тьотю, все равно, как гражданский пашпорт. Вся страна в латках ходить, всі в латках, і нікакого сорому. Латка, тьотю, це — як книга революції. К примеру: одну я оце пришив за Керенського, а як большевики прийшли, вона, коли хочете, стерлась, нашив зверху другу. А це, як Махно був, повірите, тікав, за кілок зачепився, і в самому такому місці, сучого сина, й луснула: пришив третю. Ми тепер всьо 'дно как бубновиє тузи. Карта така випала нам, тьотю.

— А землю ж маєш, Самсоне? Чом же не обробляєш, не хазяйнуєш?

— Земля тепер, як тому каторжникові тачка. Прибили тобі к задниці, звиняйте, й тягни. Нікоторого рощоту нема тепер із землею.

Увійшов Харитон і став прислухатись.

— Чом же ти не оддаєш землі, Самсоне? Давай мені, я тобі оброблю, як треба.

— Бери, коли хочеш. Давай половину хліба й обробляй.

— Хе, половину хліба! А мої труди, а коні — ти думаєш, дешево їх содержати ?

— Ну, хоч і не дешево, а мені щось треба їсти!

— То ти хочеш мене експлуатувати, Самсоне? Ви, комнезами, поробились вроді як пани! Маєш землю, а обробляти не хочеш, хай сама земля хліб дає!

— А тобі своєї мало, Харитоне? Га?

— Мало не мало, а свого труда не подарую. Ти ж клуні вкриваєш, то ж хочеш, щоб тобі платили?

— А ти мені хліба надавав багато, що дорікаєш клунями?

— Багато не багато, а при мені й тобі жилось непогано, так же, Кулиновичу?

Самсон, очевидно, образився.

— Який я тобі, Харитоне, Кулинович? Чи в мене батька не було, чи мати нечесна, що ти мене матір'ю величаєш?

— Так усі ж тебе звуть отак!

— Чи я винен, що в мене мати Кулина? Га? Харитон вдоволено сміявся:

— Слухай, Самсоне, аби не по матушки. А як матір'ю величають, то нічого.

Він трохи помовчав. Далі знову запитав:

— Так за скільки оддаєш землю, Самсоне? Запахаю тоді швидко.

— Та так, як люди: з половини.

— З половини не буде. Бери третину! Самсон похнюпив голову, вагаючись:

— Ну, добре, я ще подумаю,— сказав він і поволі вийшов із хати.

Удень мама ходила тиняючись, немов п'яна. Засмутнілі очі дивились у землю глибоко й зосередковано. Вона, мов сама собі, сказала:

— Сьогодні я чула, сину, ніби земля дзвонить.

— О, це ви знову своєї,— обізвалась сестра.— Та то ж, мабуть, в ухах у вас дзвонить.

— Та ні ж бо, таки чула навсправжки, як із яру постав дзвін, такий повний, великий. Устав ніби з землі й пішов на ліси — так тихо, а мені аж затремтіло все. Це вже земля мені важить.

— О, починайте, мамо! — сердито сказала сестра.

— Коли б ще Христя сюди прийшла. Побачусь, тоді щось треба думати. Так не хочу більше жити.

— Е, мамо, сидіть краще тут. Куди вам?

— Не знаю, доню! То таке, що не можна знати!

Вечір сьогодні якось швидко надійшов. Звідкись важкими скелями насунуло хмар, на захід вони в скалках сонця загорілись полум'ям, підвівся вітер.

— Холодно як! Завтра дощ або вітер великий, не інакше.

— Мамо, чого ви така? Що вам?

— Не знаю, сину, важко мені стало!

Швидко стемніло. Тоді вітер голосніш загудів, погрозливо й журно заголосив ліс.

Ми незабаром повечеряли й лягли спати. Ще звечора я чув якісь важкі кроки; в хатині брата хтось нашвидку стукав дверима, бігав на леваду.

Незабаром все стихло. Я не знаю, коли й що саме сталось, але хату перерізав страшний, пожежно-гострий, розпачливий крик:

— 1-і! Ай-а-а-а-а!

Він мов десь розірвався і тоді раптом упав у землю.

А слідом за ним жіночий голос довго затяг голосити.

Я зіскакую з постелі, нашвидку одягаюсь, вибігаю з хати.

Двері в хатину одчинено. На постелі в головах, під стіною, горить свічка, освітлюючи спокійно-смугляве личко дитини. На ньому грає тиха, мрійлива усмішка.

Братова впала перед ним на коліна й навзрид голосить.

Я зовсім не чую слів — тільки коли-не-коли вириваються якісь тихі повторювання:

— Та кому ж ти ягідок калинових принесеш, мій синочку? Брат стояв нерухомо, скам'янілий. Очі йому горіли, дико

вирячені й застиглі на одній крапці. Але незабаром він ніби отямився, стрепенувся, зирнув до мене,— тоді рішуче підійшов до ляльки: % ф

— Він живий. їй-богу, живий! Ти дивися, як він посміхається. Миколо, Миколо! Вставай-бо! Ану, вставай!

Він поторсав дитину.

— Зажди трошки, Оришко! Я цю хвилю. Я ось винесу його надвір. Тут нічим дихати йому, нічим! Зажди, зажди!

Він швидко бере на руки дитину й вибігає з хати. Невістка, не втихаючи, голосить, ніби не помічаючи цього. Я йду слідом за братом. Брат сливе біжить і шепоче:

— Дихай, Миколо, повніш! Дихай-бо! Ну, ну! Ти дивися, як свіжо надворі. Ось ну-бо, дихай!

Та раптом він помацав дитину, немов отямився.

— Холодна! Як крига холодна!

Тоді кидає трупика на землю, падає сам, знову підбирає трупика, тисне до грудей, немов зогріти хоче, й виє диким, несамовитим виттям:

— А-а! А-а! Сину мій, Миколчику! То тебе вже більш ніколи не буде, сину мій!

— Брате! —кричу я,— отямся, ходімо до хати! Але він не чує мене.

— Навіщо мій рід перевів? Про кого ж мені тепер дбати, синочку мій? Про кого побиватись, синку! Та коли ж ти тепер поглянеш на мене, коли усміхнешся? А-а, мій янголяточку!

Серед нас несподівано з'явилася мама. Вона стурбована, хвилину постояла. Тоді нахилилась:

— Харитоне, Харитоне! Ну-бо, вставай, сину, та не побивайся так!

Він мовчав.

— Синочку мій, ходімо до хати!

— О дійди од мене! Чуєш?

— Ай Боже ж мій, Боже! Та чи ти, хлопче, розуму позбувся? Що це ти на мене кажеш! Та невже ж я тобі лиха зичу?

— Одійди, падлюко, а то вб'ю!

— Харитоне!

— Ти думаєш, щастя дала мені, що на світ народила? А-а? Мама. А що б ти мав, коли б тебе зовсім не було? Харитон. Хе! Чим злякала!

Підходить Павло й злякано, широкими очима дивиться на все.

— Синочку, сину! Та же ж ти мені рідний, як і всі. Дурний ти, несамовитий!

Та раптом Харитон зіскакує і в одну мить впивається в матір і несе її кудись у кущі.

— Уб'ю гадюку!

Це сталось раптово. Ми біжимо слідом за ним. Мама лежить заніміла, а над нею Харитон щось хрипким голосом шипить:

— Ну, тепереньки все! Більше не будеш мучити! Заріжу, сучко стара!

Він нахилився, щось углядів, заплющив очі й істерично застогнав. Брат Павло бере Харитона за плечі; той спроквола пручається.

— Хто мене зв'язував? Хто мене топтав тут? Всіх дармоїдів, всіх глитаїв, пройдисвітів у світі... А-а!..

Але швидко втихає й спроквола і втомно іде за Павлом.

Я підходжу до мами. Вона лежить і стогне розпатлана, розкидана й знівечена на землі.

Коси їй із сивими стрічками розпустились на отаві.

Саме тоді тривожним золотом загорівся схід — і коси в мами засяяли білястим світлом.

— Мамо, мамуню!

— Ти ще тут, сину? Не покинув мене?

— Ні, мамо. Ходімо додому!

— Ні, тепер вже ні. Тепер вже кінець усьому!

Вона в якійсь глибокій задумі,мов сама з собою, говорила:

— З моїх надрів, сину, родилось усе-все! Тепер, виходить, помирати мені й усьому... а так, може, й землі помирати треба.

Я тихо підводжу її. Вона встає. Здивовано і втомно оглядає, отрушує... Тоді я беру під руку її, і ми тихо, поволі йдемо до хати.

Я нахиляюсь до неї й тихо кажу:

— Мамуню, люба! Чуєте, он уже на новий ранок,— і показую на зорю.

Мама підвела очі, стомлено поглянула.

— Ні, вже годі,— і захитала головою.

— Що годі, мамо? Ми вплелися у вінок оцих земель. Нам у вічності бути.

Вона лише простогнала.

А ранок горів тривожно-чітким золотом. В синім тумані йшли в небо гострі верхів'я лісу, легкими східцями, як полохливі свічки, десь позабуті на узліссі.

Сьогодні день тривожить мене надміру. Ця густа мряка, й вогкий вітер дме з півдня.

Я почуваю, що кожна частка мені розривається й розрізує другу. Я не знаходжу собі місця, бо мозок мій горить до болю великого.

Тоді тихо виходжу, і йду вгору, й падаю на землю, притиснувшись гарячим лобом до м'якої отави, й так зостаюся нерухомо на довгі часи.

Мені проходить, крізь тоненькі мури мого черепа, по моїх жилах разом з кров'ю дух земного гумусу, міцна сила трави й землі. А біль мені ще дужче наростає.

Тоді напружую всі сили, тиснуся щільніш до землі.

Уівуа Впагаїі! Уівуа ВЬагаШ

"Дорогий вчителю й друже! На сьогодні нитка твоя до мене обірвалася.

Сьогодні мені тріскається земля й рветься на шмаття! Сили мої тануть, любий друже! На своїй землі я не знаходжу собі своїх струменів! Хтось покраяв мені обрій!

Сьогодні пройде час мій, і мої страждання вже не повторяться ніколи в світі.

Я — останній вірний тобі лицар, що йде рішуче на поклик твій, що любить дух землі й болiє за втрачену правду, на сьогодні я більш не вірю тобі!

Гори сунуть на гори, чутно здалеку великий тріск землі. Я знаю: завтра прийде звір новий із кам'яної клітки й буде чавити залізними кліщами тиху людину землі...

Коли відчуєш цей поклик мій, перекинь хоч єдине слово поради, та тільки швидше, сьогодні, тільки сьогодні!"

Хтось підхоплює мої слова й котить їх далі з вітром на верхів'я лісу. Густіють краплі водяні, рясніш дощить, а небо лягає на дерева, вдавлює землю вглиб.

XIV

Бабине літо. Ще зранку стояли густі тумани, а тепер тихо плачуть дерева, і в них горить сонце. Жовтий лист, що зостався ще на деревах, світить тонким прозорим золотом.

Кущ троянд удруге розквітнув, і тонкі пахощі його зливаються з духом гвоздиків та чорнобривців.

Із села сюди доходить полохливий дзвін. Сестра збирається До церкви.

В лісі по підгір'ю хтось киває головою. Щодалі — помітно верховна.

Наближаючись до хутора, верховень підстьобує коняку, коняка знехотя починає тюпати. Коло двору верховень зіскакує, заводить коняку на подвір'я.

Тим часом сестра виходить із хати і йде назустріч вершникові. Вершник цокає острогами.

— Куди ти, Лександро?

Сестра. А в церкву. Я хочу до церкви. Нач[альник] м і л [і ц і ї]. Що твого там зосталося?

— Сльози мої там дівочі. Я хочу налити їх на повні вінця.

— Баба — всегда баба!

— А ти тільки начміліції!

— Сьогодні в нас вечір-концерт.

— Ну то що?

— Ходімо зо мною!

— Не знаю, побачу ще.

— А вчора в нас дело було.

— Яке "дєло"?

— У Гапки полотно трусили.

— Ну, й знайшли?

— Нічого! Пропили ввечері!

Сестра гостро обриває розмову, повертає назад і йде до лісу.

— Лександро, Лександро! — кричу до неї. Вона мовчить. Я підходжу ближче і кажу:

— Ходімо зо мною до церкви.

Але вона вп'ялась кудись в одну смугу на обрії, сама притиснулась до берези й ледве шепотіла.

За кілька хвилин вона повернулась і в задумі сказала мені:

— Я несу йому повнісінький глечик моїх сліз, щоб не розхлюпати, щоб не розбовтати. Чому ж не чує він? Чому не приймає їх? Чи то йому вадить? Чи то я така грішна? Що ж я вдію, як мені ніби п'яний гад круг серця обвився, і ніколи не викину його з грудей!

Вона встромилась кудись очима й ніби сама з собою говорила далі:

— Завтра я скину всю одіж свою, і як зійде місяць, піду гола луками. Хай стьобають мене кущі, я тільки буду плакати та сміятись. І більш нічого, бо ще люблю землю й хочу жити... Коли йому треба одірвати мене, я ще цупко триматимусь за неї. А згорить мені серце тільки десь на вогні, в нього...

Вона говорить це, ніби молитву проказує, і, звертаючись до мене, тихо додає:

— Ні, я піду сама. Зоставайся дома. Що тобі зо мною там робити?

В очах сестри глибокий, зосередкований смуток. Вона швидко сходить на долину, звертає на стежку. Тоді просто йде на село.

Дзвін ще кілька разів ударив і зразу замовк.

А день горів густим золотом та пурпуровими скалками.

XV

У сестри сталась маленька сутичка з Харитоном. Вона зривала калину, що де-не-де ще зоставалась на кущах. Брат побачив, побіг і став кричати:

— Що ти робиш?

— А що? Калину ламаю.

— Не займай. Злізай зараз!

— Атож! Оце так і послухаю!

— Злізай зараз, кажу!

— Хіба ти мало наламав?

— Не твоє діло!

В цю хвилину вийшла мати. Вона стиха підійшла й нахилилась до Харитона:

— А чи ти ж, сину, садив її, що так присікаєшся? Харитон зразу визвірився був, але раптом стих і одійшов. Вся ця подія швидко вщухла й немовби забулась. Увечері ми лягали як звичайно. Мама й сестра швидко

заснули. Я ще довго перевертався. Засипав легким сном і знову прокидався.

Знадвору було чути якісь глухі, потайні кроки. Хтось ходив між оселями й щоразу полохливо прислухався до своєї ходи. Інколи в темряві падали гострі блискавиці й різали мені віки, але я глибше

ховався в подушку, щоб швидше заснути. За кілька часу, мов крізь сон, чую: на сусіднім дворі ґвалтує, заливаючись, собака.

Я знехотя розплющую очі й бачу: вікна залиті яскравим світлом. Але напроти вікно було темне — лише червоні од світи на ньому грали.

Чую мамин голос:

— Вставай, синку! Ходімо, клуня горить!

Вона говорила зовсім спокійно, та ми обоє зіскакуємо, будимо сестру й нашвидку одягаємось.

— Беріть, дітки, що мерщій із хати!

Руки мені трясуться, я не знаю чому: чи від тої грізної сили, що розгорталась велично в очах, чи від несподіваної події, що мов у святкових убраннях ішла до нас.

Коли вийшли надвір — полум'я вже охопило всю клуню й перескочило на хліви. Гоготливі іскри підводились понад дерева — рвалось і тріщало щось усередині. Тоді величезні віхті вогню з осатанілим реготом вибухали й розходились у повітрі.

Мама мерщій випустила худобу з хлівів.

Звідкись прийшов Павло і став мовчки оглядати. Він начебто цілком спокійно прийняв цю подію.

Огонь швидко перескочив на хату, вискочило кілька віхтів, поскакали, погрались. Тоді раптом здоровенний віхоть соломи вирвався коло димаря й підлетів угору.

А в ту саме пору дві тіні поплутались у полум'ї й лягли сплетеними обіймами на луку.

Широким темняво-червоним колом освітились околиці. На-тривожено тремтіли ряди верб.

І потім напружена тиша.

І тільки чути, як урочисто, з повною перемогою, гоготіли вогні.

Павло стежив уважно, лиш інколи говорив Лександрі:

— Дивись, он правий ріг і досі не займається! Треба і його підкинути. Веселіше стане!

— Так бери кочергу!

— Шкода, картоплі не захопили — добре б попеклась! Тим часом небо помітно сіріло. Огонь потроху стихав. Уже над ранок прибігло кілька барил з водою, пожежна

помпа. На селі вдарили на ґвалт, позбігалися люди.

Десь непомітно з'явився начміліції. Він бігав, метушливо давав всім порядок, кричав і лаявся хриплим голосом.

З нашої родини ніхто не встрявав у роботу. Я тільки взяв палицю й стиха ворушив вогнище коло клуні.

— Золота шукаєш, сину, щастя свого? — поспитала мама. Я мовчав.

Мама поглянула вгору й тихо заплакала.

— Ось і життя моє, сину! Нічого не зосталось.

— Теперь, мамо, нема про що клопотатись!

— Як горіли гвоздики й чорнобривці, та клен червонів, а я молода була, я молилась щоранку. А він мені муки та й муки щоразу посилав. Куди мені тепер іти, нащо він покинув мене?

Вона глибоко зітхнула, в тихих очах горів якийсь глибокий намір. Мама хвилину постояла й пішла під гору.

Я став оглядати вогнище. Одна груша виразно посмалилась, і мені чомусь найбільш шкода її було. Я обійшов круг вогнища й раптом на канаві зустрічаю Харитона.

Він сидить, стуливши голову руками, втомлено зігнувшись, немовби в собі зосереджений.

— Ти що тут робиш?

Він раптом затрусився, підвів голову й глянув на мене неспокійними чоловічками.

Я впився в його гостро й пристрасно і тоді тихо й докірливо сказав:

— Каїн ти! Брат злякано:

— Що ти?

— Я все знаю!

— Це не я. Справді, не я, брате!

— Неправда твоя! Я все бачу. Голос йому раптом упав:

— Ти прийшов судити мене?

— Я? Я цього не збирався...

— А нащо палицю держиш?

— Я йду собі,— хто мені дав право судити?

— Ге, судити! — Він сумно похитав.— А хто муку отаку влив у серце мені? Га? Чи я можу бути спокійним? Я б оце взяв гору та й пошпурив її геть к чорту! Так мені болить, брате, всередині!..

Він поглянув на мене, ніби про щось полохливо благаючи. В синяві очей затліла якась глибока крихта тепла. Очі заблищали, запливли сльозами.

Я падаю до нього, тисну близько до себе й шепочу:

— Ти зовсім не винний. І я не прийшов судити тебе. Ні! Ні!

Брат, здригаючись, плакав навзрид.

— Я тут, як звір, затурканий, і ніхто не поміг мені, як доля вдарила. Мене одштовхнули, кинули, мов гадюку, на огонь. Що я міг зробити? А? Мені тільки кісно було. Хотілось по-новому все тут зладити. Поставити нові хати. Засадити землі хмелем, жити по-людськи.

— В тебе, брате, серце закипілося гнівом,— кажу я.

— Ти знаєш,— не слухаючи, відповідає він,— десятина хмелю дає п'ять тисяч золотом. І це ж на ціле життя! Ти тільки подумай. П'ять тисяч золотом! Людиною станеш!

— А ти звіром став.

— Звіром, кажеш? Так звір тільки й живе на землі. Еге, коли б я був звіром! А мені за все, що тільки зроблю, обкипає серце! Ні, ти не слухай, брате, моїх теревенів! Будь мені рідний, скажи хоч одно слово тепле! Тоді я для тебе сам розірвусь. Га? Чуєш, брате?

Він сидів і тихо плакав. А я тримав його, як малу дитину, й заспокоював.

XVI

Після того я щось кілька днів зовсім не бачив Харитона. Де він подівся з дружиною, я не знав. Ми всі оселились на пасіці в Павла.

Сьогодні сестра одходить до начміліції. Вона ще зранку щось метушиться, бігає й плаче, а в перервах тягне якусь довгу й смутну пісню.

Пізніш вибігає з хати, й стає простягнута вгору, притиснувшись до берези, і щось пристрасно, скам'яніло шепоче.

До катраги приходить заплакана, але зовні спокійна.

— Ти вже йдеш? — поспитала мама.

— Сестро, люба! Таки береш цей тягар на плечі?

— А що ж мені робити, братіку? Га? Що скажеш робити?

— Це велика кара тобі, сестро!

— То треба взяти, понести до кінця,— тихо відповідає вона.

Вона помовчала, болісно-стомленими очима оглянула кат-рагу.

— Та ти не клопочись! Я ще прийду до тебе. Я ще житиму й житиму.

Вона оглянула мене уважніш.

— І ти нещасний, я бачу: он уже й лисенький. І лисенький, і щербатенький. Та я про це нікому не скажу. Дай я поцілую тебе, брате.

Поглянула на пучок засушених квіток.

— І вас, чорнобривці, вже більш не побачу... Вкінець уразливо скривилась, кивнула головою:

— Ну, я біжу. Мені тепер ніколи, братіку, дуже ніколи... Метнулась і зникла. Лише кілька стрічок у косах зоставили

довгий слід.

— На вінчання, доню, на радість родові! — тихо сказала мама й заплакала.

Павло якось уникає нас. Він забивається кудись у кущі й там щось робить. Коли вийшла сестра, я виразно почув хрипкі голоси з сопілки. Тоді раптом, мовби зірвалась, розправилась довга й смутна пісня й тихо пішла поміж кущами.

Вона хвилинами обривалась, але чимраз виростала й дужчала.

Я не в силі одірватись од неї, йду просто дерева. Брат сидить під кущем дикої троянди й з насолодою, з радісним поглядом смокче сопілку.

Угледівши мене, виймає сопілку й дивиться п'яно й захоплено.

— Сестра одійшла од нас назовсім,— кажу я.

— Куди?

— До начміліції.

— Ну, що ж! Що їй більш робити?

— Хіба тобі байдуже? Він замислився.

— Мені тепер усе байдуже.

— Чого ти нас уникаєш?

— До кущів більше звик. Вони мене слухають і не глузують.

— А хіба ми глузували?

— Та потрошку.

— Все руйнується, брате,— кажу я.

— Ще є пасіка,— відповідає він у задумі,— а коли й її розтягнуть, я тоді піду голий на кущі. Буду жити звіром, та ніяка свинота не стане знущатися. Ось що! А що мені тепер? Га? Мені нічого не треба.

Він помовчав, кудись упірнувши своїм зором. Тоді послинив сопілку й почав награвати. Пісня його щодалі дужчала, бадьорі хвилі рвались із смутної мелодії, немов тікали кудись у простір.

XVII

Зовні це був звичайний жебрак, у зеленому обірваному плащі, в рудому, незвичайно потертому кашкеті. Та дивувала одна палиця — з нанизаними обручиками роговини, з великим дзьобом якогось птаха.

І ніс у цього чоловіка так само великий, гострий, а сині очі розм'яклі та посоловілі. Добродій привітався й признавсь:

— Учитель місцевої школи Іван Тхоренко. Іду з сусіднього села. Ходив, щоб дядьки поле приорали.

— Ну, й що ж? — питає мама.

— Та що, зайшов по дорозі перепочити, води напитися та й погомоніти.

— Ну, а поле як?

— Хм, поле! Поле так. Ось приходжу в один двір, кажу: так і так, дядюшка, а він на мене: зирк, зирк! А тоді й кепкує: чого це ви, Йване Пилиповичу, немов по шматки. По шматки ходити — то святе діло, нема тут ніякого сорому! А він тільки скоса дивиться та радіє. Старцями, каже, всі поробились, урівнялись. Ну, а мені байдуже. Хай кепкують! Коли старець із старця кепкує, яка то обида буде?

— Так-таки зорють? — запитує мама.

— Зорють, тьотю! Ще світ не перевівся,— радісно повторює гість.

— Ну, і що ж ви, раді цьому? — запитую я.

— Я радий? Я тепер усьому радий.

— А чому?

— Та тому, що світ ще не перевівся.

— Що ж вас так тішить?

— Нове життя твориться!

— Як там твориться воно! Коли воно розлазиться,— а, Господи! — сердито обзивається мама.

— Ото саме й твориться! Зараз люд злидніє. А пройде ще трохи. Ось побачите: стануть всі старцями, голими, звірами! Земля тоді вкриється ревом, звіриним ревом!

— І ви радієте з того? — запитую я.

— Радію, голубчику! Ви ж подумайте. Ми всі пнемось створити нове життя! Та як ми створимо його, коли цупко тримаємось за кожну дрібницю. У того штанці старенькі, в тої стрічка, очіпок. А треба, щоб нічого старого не зоставалось. Щоб людина зовсім була дика й гола.

— Що ж вона робитиме, така дика людина?

— Авжеж, авжеж! Побігає вона по полях диких, по лісах, нажереться падла, гадючини, тоді, може, порозумнішає й зуміє краще збудувати собі життя. Я ось сам. Що біднішаю, то веселішаю! Йду я собі легко, радісно. Знаю, як земля парує, як билина росте, й радію... Радію жити...

Він вийняв люльку, поплямкав і пішов од нас. На прощання сказав:

— Ось попробуйте, дорогий товаришу, порвати з усім! Тоді взнаєте, як то легко стане. Першому ранкові ви всміхнетесь по-дитячому.

— Не знаю, як це можна зробити.

— Хе, як зробити! На сьогодні життя — це велика скорботна книга наша. Треба в ньому знайти радість, бо вдруге не будете жити, бо вдруге не взнаєте радості.

— Та хіба в дикунстві ото радість?

— Тільки через звіра чоловік знову стане освячений.

Небо налилося морозом. Воно все в маленьких іскрястих коралях. Гострі промені поспліталисьі заволокли глибінь у золоту сітку.

Ліс уже зовсім оголився. Тонкі дубчики заплели мереживом далечінь. Вони як полохливі дівчата, що засоромлено збираються лізти в воду.

Я п'ю ніч цю, гостру й колючу, і моє серце наповнюється краплинами вогнів і тихою любов'ю до землі.

Я сиджу на пасіці коло катраги й бачу, як полохливо тремтять сині вогні зірок, і чую їх шелест.

Тоді вгадую давні дорогі слова з Уівуа Впагаії:

"Хіба мій Бог— не вічний марнотратник часу? Він кидає зірки й планети у вихор безкінечних змін. На потік видимий він пускає паперові човники віків, навантажені його фантазіями".

Мені стає легко, мов крізь душу пройшла вся прозорінь морозяного неба.

Я тихо кажу в isva BЬarаIi:

"Любий друже! Сьогодні в морозі замерзають краплини моєї крові й муки мої у маленькі краплини вогнів, у вогняні тумани. Морозяне небо наповнює мене холодною радістю.

Дух мій іде на гори. Благословляю найтихший шелест пожовклого листу на березі.

Чому ти мовчиш? Я щодня з замиранням серця чекаю відповіді твоєї... Та тепер я знаю.

Мій шлях стелеться тільки назустріч тобі.

Сьогодні пісня моя ллється разом з криком мого народу. Нехай кричить: за його прекрасні землі — тисячолітні муки йому!

Тоді він буде молодий та щасливий. І я цілую ці прийдешні молоді ранки його, вклоняюся його страдницькій путі в далечінь ".

З тихим шелестом одходить ніч. А на ранок до пасіки прилетів якийсь дивний птах і сів на молодого дуба. В ту ж пору пробіг вітрець, зашелестіло гілля, на річці гуси прокричали злякано.

В моїм серці пройшла тривога й радість. Я тихо запитую: невже це справді людові моєму вісник смерті? А коли заплющую очі, бачу: це тихо йде блакитний, голубиний день.

Ніби темними східцями встає він над лісами в небо, і хода йому легка, як льот дужої птиці.

Щодалі — синіє ранок, сивими кучерями прискає десь у заграві перший промінь.

Тоді яри й ліси наливаються молодими радощами. Новий день.

Я стою мовчазний, нерухомий і вслухаюся в нього. XIX

Звечора гуділи довгим зажуреним співом ліси. А на ранок випав сніг. Пухкими бавовняними шапками вкрилися землі. На темних, густих хмарах, обперезаних червоною каймою, молоділи ліси. Чутно було з лісу бадьоре цюкання дерев. Уперше за всю цю пору з лісу вийшов Харитон, червоний, захеканий, з сокирою на плечі, але бадьорий.

— Що ти тут робиш?

— Ліс рубаю. Будемо знову будуватись. Мені тут сидіти, мені дбати за землі. Виллю тут нові оселі, на долині хмелю розведу.

— Ну й що?

— Десять тисяч прибутку щороку. Ти розумієш? Треба вміти по-новому жити. Я тоді начхать хотів на всіх! Обгороджусь, брате, поставлю високого тина навкруги. Нема мені тоді ні до кого діла!

Я тисну йому руку й відходжу. Брат іде слідом за мною.

— Ти на мене гніваєшся?

— За що?

— За все, що я вдіяв тут?

— Треба вміти прощати людям!

Він полохливо блимає віями. Очі йому рясняться. Він раптом кидається мені на груди й цілує:

— Цього вже ніколи в світі не буде, слухай, брате!

Я мовчу. За хвилину одходжу, а він ще довго дивиться услід мені винуватими очима.

XX

Мама надвечір кудись збирається. Вона вийняла із скрині все, що зберегла на вмируще, одяглася, причепурилась. Очі їй дивились зосередковано й тихо

— Куди ви, мамо? — питаю.

— Пора вже збиратись.

— Куди, мамо?

— Піду, сину, землями; буду ходити поміж людей, годі мені тут сидіти!

— Що з вами сталося, мамо?

— А що ж сталось? Землі он кличуть! Чуєш?

— Земля порохнею сипле,— кажу я.

— Е, ні, сину, кличуть. Я піду, як собі знаєте.

Мама виходить із пасіки з високою палицею, з тихим святковим обличчям. Я проводжу її.

— То це ви навіки, мамо? Навіки розлучаємось?

— Може, й навіки, сину!

— Навіщо ми тут зустрілись, мамо? Невже ніколи не зустрінемось, не побачимось більше?

— Моє серце, сину, за муки мої розіллється на землі: як впізнаєш, то знатимеш, що то голос твоєї матері.

Вона вклонилась леваді й тоді пішла повагом по підгір'ю. Я кажу їй тихо:

— Мамо, невже це все? Невже ми тільки блискавки, тільки випадкові перехожі на цій землі?

Вона дивиться на мене глибоким пронизливим поглядом.

— Мамо, підемо разом. Я припаду до вашої порваної спідниці, й підемо разом.

— Ні, тобі тут зоставатись! — твердо, але тихо каже мама. На горі ми прощаємось. У мами впала одна сльоза, та вона

швидко зігнала її й пішла далі. Навкруги біліли пухкі шапки снігів, котився самітньо жовтий лист.

З лісу вийшов золотавий лис, перебіг на долину, зирнув на мене й зник.

На золотім тлі вечора мама йшла легкою, молодечою ходою. Швидко вона потонула в тумані. Тоді тумани заклубились, поп'ялися в ковтуни й посунули вгору. Мою душу обняла глибока радість.

Поблизу шелестіло стиха замерзле гілля. Ніби дзвонили замерзлі крапки та рясні інії.

А мені той дзвін впивався в груди.

Я кажу собі: радість мені сьогодні. Нема в мене більше своєї землі — вся земля моя...